

Л. І. БУРАК

ПАРАДАК СЛОЎ ЯК АДЗІН СА СРОДКАЎ СУВЯЗІ РОЗНЫХ АДЗІНАК

Парадак слоў — гэта лінейнае размяшчэнне ў адпаведнай паслядоўнасці кампанентаў, якія знаходзяцца ў структуры сказа, выражаюцца асобнымі словаформамі або слоўнымі комплексамі і займаюць пазіцыю яго членаў. Даўно заўважана, што парадак слоў адыгрывае важную ролю ў арганізацыі сказа, дзе ён выконвае тры асноўныя функцыі: камунікатыўную, граматычную і стылістычную.

Камунікатыўная функцыя парадку слоў заключаецца ў тым, што ён забяспечвае выражэнне камунікатыўнай перспектывы паведамлення, г. зн. удзельнічае ў афармленні актуальнага члянэння сказа. У залежнасці ад актуальнага члянэння ў адным і тым жа сказе можа быць розны парадак слоў, параўн.: *Над лесам плывуць белыя воблакі. Белыя воблакі плывуць над лесам. Над лесам белыя воблакі плывуць. Пльвуць над лесам белыя воблакі. Белыя воблакі над лесам плывуць. Воблакі белыя над лесам плывуць. Пльвуць белыя воблакі над лесам.* Пры актуалізацыі змешчаных у сказе выказванняў сродкамі парадку слоў выражаецца не толькі іх тэмарэмны састаў, але і ступень камунікатыўнай значнасці кожнага кампанента.

Граматычная функцыя парадку слоў заключаецца ў тым, што ад месца, якое займае тая ці іншая словаформа ў сказе, залежыць яе сінтаксічная функцыя. Так, пры перастаноўцы назоўнікаў у сказе *Маці клікала дзіця.* — *Дзіця клікала маці* дапаўненне становіцца дзейнікам, а дзейнік дапаўненнем. У сказе *Хворы дзед вярнуўся дадому* прыметнік *хворы* займае пазіцыю азначэння, а ў сказе *Дзед вярнуўся хворы дадому* гэты ж прыметнік служыць выказальным словам састаўнога выказніка. У сказе *Мінск — сталіца БССР* на першым месцы знаходзіцца дзейнік, а на другім — выказнік; пры адваротным парадку слоў у сказе *Сталіца БССР — Мінск* папярэдні выказнік становіцца дзейнікам, а дзейнік — выказнікам. У выніку перастаноўкі словаформ у сказе *Сонечная раніца.* — *Раніца сонечная* азначэнне становіцца выказнікам, а аднастаўны сказ ператвараецца ў двухстаўны. Як відаць, пры змене парадку слоў можа змяняцца не толькі сінтаксічная функцыя членаў сказа, але і граматычная структура самога сказа.

Стылістычная функцыя парадку слоў выражаецца ў тым, што член сказа, які апынуўся на незвычайным для яго месцы, атрымлівае дадатковую семантычную і эмацыяльна-экспрэсіўную нагрузку. Ад незвычайнага размяшчэння членаў у сказе надаецца змешчанаму ў іх паведамленню своеасаблівае ўзняцасць, дынамічнасць, лірычная ўсхваляванасць, напрыклад: *Адшумела лета роснымі лугамі* (С. Грахоўскі). *Карнаваліць жыццём вызвалення векапомны Кастрычнік сягоння* (П. Трус). *Шчаслівыя вучні дадому са школы ідуць па дарозе гурбою вясёлай* (А. Астрэйка). Нездарма такія сказы часта ўжываюцца ў мас-

такай літаратуры як своеасаблівы стылістычны (моўна-выяўленчы) прыём.

Кожная з адзначаных функцый рэалізуецца па-рознаму, але ўсе яны цесна звязаныя, узаемна абумоўленыя і сумесна ўдзельнічаюць у арганізацыі аднаго і таго ж сказа. Неабходна таксама дадаць, што асноўныя функцыі парадку слоў заўсёды ажыццяўляюцца ў цесным узаемадзеянні з інтанацыяй, якая актуалізуе выдзелены пры дапамозе парадку слоў кампанент з тым, каб дыферэнцыраваць яго ролю і значэнне ў сказе. Атрымліваецца, што парадак слоў «перш за ўсё забяспечвае выразную арганізацыю сказа і словазлучэння як трывалых, нерассыпальных адзінстваў»¹ і служыць для выражэння сінтаксічных і сэнсавых сувязей паміж складаючымі іх кампанентамі². Выконваючы гэта, парадак слоў уяўляе сабой такі граматычны сродак, які з'яўляецца «нічужы не менш важным, чым сродкі словазмянення і службовыя словы»³. Даследчыкі не без падставы лічаць, што «вядомае, дадзенае, зыходнае для гаворачага размяшчаецца ў пачатку сказа, новае, тое, што з'яўляецца асноўным у паведамленні, пераносіцца ў канец сказа»⁴. А гэта значыць, што «парадак слоў у сказе ўстанаўляе паслядоўнасць розных па камунікатыўнай значнасці частак выказвання і тым самым служыць для дакладнай перадачы сэнсу выказвання»⁵. Калі той або іншы кампанент сказа, які змяшчае дадзенае, размешчаны ў яго пачатку і паказвае, што гэта дадзенае вядома з папярэдняга сказа, то такі кампанент адначасова выконвае і ролю лексіка-граматычнага сродку сувязі паміж гэтымі сказамі, напрыклад: *Наступае вечар. Кожны вечар у гарадскім клубе танцы* (С. Баранавых). *Панаса закідваюць пытаннямі. Ён не ўпраўляецца адказаць на іх. Ды пытанні і заўвагі часам такія, што на іх не канешне і адказы даваць* (Я. Колас). Падобная сувязь можа ажыццяўляцца і паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа: *Бацька вострыць касу на поплаве, каса адзваецца меладычным званам* (К. Чорны). *Будзе агонь, а з агню родзіцца новае, нябачанае* (М. Зарэцкі).

Нярэдка парадак слоў паказвае не толькі на наяўнасць сінтаксічнай сувязі паміж рознымі кампанентамі, але і вызначае характар самой сувязі. Гэта лёгка прасочваецца пры аналізе сінтаксічных канструкцый рознага ўзроўню — ад словазлучэння да звышсказавага адзінства. Так, словазлучэннем *шэсць кіламетраў* абазначаецца дакладная мера, а словазлучэннем *кіламетраў шэсць* — прыблізная мера; у словазлучэнні *сонечны дзень* выражаюцца атрыбутыўныя адносіны, а ў словазлучэнні *дзень сонечны* — прэдыкатыўныя адносіны (пры закончанай інтанацыі прэдыкатыўныя адносіны ператвараюць словазлучэнне ў сказ). Характэрна, што пры дапасаванні, якім афармляюцца атрыбутыўныя адносіны, залежны кампанент словазлучэння размяшчаецца перад галоўным: *ціхі вечар, мурожная трава, засеянае поле, дзве хаты, наш край, кожныя суткі*. Пры кіраванні, якім афармляюцца ў асноўным аб'ектныя адносіны, залежны кампанент словазлучэння займае пазіцыю пасля галоўнага: *касіць траву, будынак бібліятэкі, здольны да навукі, роўны між намі, лепш за ўсіх*. Пры дапамозе прымыкання звычайна афармляюцца акалічнасныя адносіны, у гэтым разе залежны кампанент можа размяшчацца як пасля галоўнага кампанента, так і перад ім: *прыйсці заўтра, гаварыць ціха, зусім блізка, многа думаць* і інш.

У залежнасці ад парадку слоў у простым сказе адны і тыя ж словаформы часта выступаюць у пазіцыі розных членаў, напрыклад: *Бяжыць вясёлая дзяўчына* (тры члены сказа). — *Дзяўчына бяжыць вясёлая* (два члены сказа). Як вядома, структурную аснову сказа складаюць дзейнік і выказнік двухсастаўнага сказа або суадносны з імі галоўны член аднасастаўнага сказа. Паміж дзейнікам і выказнікам рэалізуюцца такія віды прэдыкатыўнай сувязі, як каардынацыя, суразмяшчэнне і прыцягненне. Пры каардынацыі і прыцягненні галоўныя члены дапускаюць адносна свабоднае размяшчэнне ў сказе, затое пры суразмяшчэнні іх парадак строга фіксіраваны, бо сувязь паміж імі фармальна не выражана, а ўстанаўляецца шляхам лагічнай паслядоўнасці суразмяшчэння

словаформ — паняцце прадмета папярэднічае паняццю адзнакі, напрыклад: *Маці дома* (З. Бядуля). *Хвоя без верху* (Я. Маўр). Параўн.: *Сонца свеціць*.— *Свеціць сонца* (каардынацыя); *Бацька сядзеў сумны*.— *Сумны сядзеў бацька* (прыцягненне). Безумоўна, парадак кампанентаў ішчы раз можа змяняцца і пры суразмяшчэнні, але функцыя аднаго з іх і сувязь яго з другім кампанентам у сказе не застаюцца без змены, як пры каардынацыі або прыцягненні. Да структурнай асновы ў развітым сказе могуць падключацца свабодныя словаформы, паміж якімі рэалізуецца дэтэрмінантная сувязь. Пры гэтай сувязі свабодныя словаформы звычайна размяшчаюцца перад структурнай асновай сказа, што з'яўляецца адной з іх дыферэнцыяльных адзнак: *У нас сабралася шмат моладзі* (А. Кулакоўскі). *На небе ўзышоў месяц* (М. Лынькоў).

Асабліва рэльефна праяўляецца роля парадку слоў пры ўключэнні ў сказ адасобленых і ўстаўных кампанентаў. Адметна, што адасабленне заўсёды суправаджаецца своеасаблівымі зрухамі ў структурнай арганізацыі сказа і парушэннем сувязей паміж складаючымі яго кампанентамі. Аднак пытанне наконт спецыфікі гэтых сувязей рашаецца надзвычай супярэчліва. Адны даследчыкі лічаць, што адасабленне цягне за сабой поўнае аддзяленне адасобленага кампанента і пазбаўляе яго ўсякай сувязі з астатняй часткай сказа⁶. Другія даследчыкі сцвярджаюць, што адасобленыя кампаненты аб'ядноўваюцца з астатняй часткай сказа такой жа сувяззю, як і суадносныя з імі неадасобленыя кампаненты⁷. Думаецца, што абодва пункты гледжання маюць патрэбу ў адпаведным удакладненні. Сапраўды, адасабленне з'яўляецца своеасаблівым сродкам сувязі: яно аддзяляе залежны кампанент ад галоўнага слова, парушаючы звычайныя сувязі дапасавання, кіравання ці прымыкання, і ў той жа час прымацоўвае яго да прэдыкатыўнай асновы ўсяго сказа. У выніку «разрыхляецца» структура сказа, пераразмяркоўваюцца сувязі паміж утвараючымі яе кампанентамі, сярод якіх адасоблены кампанент атрымлівае большую самастойнасць у параўнанні з аналагічным неадасобленым кампанентам. Гэта самастойнасць выяўляецца ў тым, што адасобленыя кампаненты не ўваходзяць ні ў састаў дзейніка, ні ў састаў выказніка, а, выдзяляючыся ў асобную сінтагму, якая граматычна, інтанацыйна і па сэнсу складае адзінае цэлае, аказваюцца ў сказе як бы прыстаўленымі да яго прэдыкатыўнай асновы. Параўн.: *Працяты марозам снег хрустка скрыпеў пад нагамі* (Я. Колас).— *Працяты марозам, снег хрустка скрыпеў пад нагамі; Сонца ў здзіўленні ціха з-за таполі жоўты сноп прамення кінула на поле*.— *Сонца — у здзіўленні — ціха з-за таполі жоўты сноп прамення кінула на поле* (А. Вялюгін). Безумоўна, самастойнасць адасобленых кампанентаў носіць адносны характар, таму што ў сказе яны з'яўляюцца залежнай інтанацыйнай і сваю граматычную і семантычную пэўнасць атрымліваюць толькі ў спалучэнні з асноўнай часткай сказа. Паміж адасобленымі кампанентамі і астатняй часткай сказа існуе паўпрэдыкатыўная сувязь, якая рэалізуецца шляхам адпаведнага прыпадабнення або накладання ці падключэння адных словаформ да другіх, напрыклад: *Павел, сярдзіты, стаяў ля сцяны* (А. Александровіч). *У хаце была адна бабуля, пенсіянерка* (У. Краўчанка). *Шчасце ў працы знайшоўшы, добра поле араць* (П. Броўка). *Над горадам, прыбраная ў зоры, апускаецца ноч* (Э. Самуйлёнак). Як відаць, парадак залежных кампанентаў (асабліва іх дыстантнае размяшчэнне) складае адну з умоў, дзякуючы якой яны маюць магчымасць адасабляцца ў сказе.

Устаўныя кампаненты (словы, словазлучэнні і сказы) прызначаны для павелічэння змястоўна-інфарматыўнага сэнсу сказа. Яны кампенсуюць змест сказа ці яго асобных членаў, перадаюць розныя дадатковыя звесткі адносна гэтага зместу, разрываючы і парушаючы яго адзінства: *Вялізны бегемот (гіпапатам) навалі вылазіў з вады* (Я. Маўр). *Да самага гарызонта (кіламетраў дзесяць) калыхалася жытнёвае поле* (У. Краўчанка). *Міхал — навошта ўжо таіцца? — любіў-такі навесяліцца* (Я. Колас). З прыкладаў відаць, што ўстаўныя кам-

паненты ўключаюцца ў сказ пры дапамозе суадноснай (інтрадуктыўнай) сувязі, якая мае змястоўна-асацыятыўны характар. Гэта сувязь рэалізуецца па сэнсу і асацыяцыі асобных частак змешчанага ў сказе паведамлення. Сваё выражэнне яна знаходзіць у парадку слоў, а таксама ў інтанацыі і фармальна-сэнсавай суадноснасці адпаведных кампанентаў сказа. Устаўныя кампаненты заўсёды размяшчаюцца ў сказе пасля тых кампанентаў, змест якіх патрабуе адпаведнай канкрэтызацыі ці ўдакладнення.

Парадак слоў у складаным сказе ўдзельнічае ў афармленні сінтаксічнай сувязі паміж прэдыкатыўнымі часткамі і ў радзе выпадкаў служыць адным з паказчыкаў пароджаных гэтай сувяззю сінтаксічных адносін. Аднафункцыянальныя прэдыкатыўныя часткі часцей за ўсё маюць падобны парадак слоў, асабліва калі паміж імі выражаюцца адносіны адначасовасці або паслядоўнасці, а самі часткі аб'ядноўваюцца пры дапамозе беззлучнікавай сувязі або асобных злучнікаў недыферэнцыраванага значэння: *Свеціць сонца, шумяць дрэвы* (З. Бядуля). *Мінулася поле, пачаўся рэдкі лясок* (І. Мележ). *Дрыжаць у золаце асіны, і гнуцца кісці верабіны* (Я. Колас). У неаднафункцыянальных прэдыкатыўных частках, паміж якімі звычайна выражаюцца розныя віды супастаўляльных адносін, парадак слоў можа быць абумоўлены характарам супастаўлення і сродкамі сінтаксічнай сувязі. Так, калі ўзнікае патрэба выдзеліць і з большай сілай падкрэсліць супастаўленне аднаго кампанента першай прэдыкатыўнай часткі з адпаведным яму кампанентам другой часткі, то ў другой частцы гэты кампанент звычайна размяшчаецца за супастаўляльным злучнікам незалежна ад таго, дзе размяшчаны суадносны з ім кампанент у першай частцы: *Кароў матка падоіць, а бацька коней напоіць* (К. Крапіва). *Поўнач пейні пракрычалі, але не спіць маці* (Я. Колас). Такое ж размяшчэнне кампанентаў у прэдыкатыўных частках характэрна і пры беззлучнікавай сувязі: *Пот гарачы росіць вочы, шок пламеніцца пажар* (К. Буйло). *Зямлі мала, многа балота* (І. Мележ). Паралельнае размяшчэнне суадносных кампанентаў перашкаджае дакладнаму размежаванню супастаўляльных і спалучальных адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі, напрыклад: *Лес туманам заснаваўся, луг расой абмыйся* (Я. Колас), дзе магчыма падстаноўка як злучніка *а*, так і злучніка *і*. Рознафункцыянальныя прэдыкатыўныя часткі, паміж якімі выражаюцца розныя віды падпарадкавальных адносін, часцей за ўсё маюць розны парадак слоў, абумоўлены асаблівасцямі гэтых адносін: *Пахне раніца поўднем, які ўслед за ёй наступае* (П. Макаль). *Поезд прыходзіў на досвітку, калі ледзь пачынала святлець палоска неба на ўсходзе* (І. Шамякін). *Перасохла рэчышча, дзе крыніца бегла* (В. Вітка). *Туман не разыходзіўся, бо не было ветру* (Я. Маўр). *Мне здаецца — прастор набухае агнём навалніц* (П. Панчанка). *Была страшэнная завіруха, дарогі замяло* (М. Лынькоў).

У звышказавых адзінствах, якія арганізуюцца ў выніку аб'яднання самастойных сказаў, парадак слоў можа быць адносна аднолькавы і розны. Адносна аднолькавы парадак слоў з'яўляецца паказчыкам паралельнай сувязі паміж аб'яднанымі сказамі: *Бацька майчыць. І хлопчык замоўк* (А. Вялюгін). *Раней ездзілі на кані. А цяпер ездзяць на машынах* (М. Лупсякоў). Розны парадак слоў сведчыць аб тым, што сказы аб'ядноўваюцца ступеньчатай (ланцужковай) сувяззю: *Сымон выйшаў у сенцы. Але там было ціха* (С. Грахоўскі). *У шыліне аконнай рамы тонка і візгуча вые вецер. Нібы хто грае на грэбні* (Э. Самуйлёнак). *Недзе смяюцца дзеці. Смах зычны, шчаслівы* (З. Бядуля). Да самастойных сказаў у межах звышказавога адзінства нярэдка прымацоўваюцца функцыянальныя аналагі сказаў. Яны арганізуюцца з асобных словаформ ці словазлучэнняў, якія вынесены ў канец выказвання і адмежаваны іншымі словаформамі ад паясняемых імі кампанентаў, што прыводзіць да аслаблення сувязі паміж імі. Наяўнасць такой сувязі дазваляе гэтым словаформам і словазлучэнням набываць дадатковае значэнне і станавіцца камунікатыўнымі адзінкамі парцэляванай будовы: *Бочка*

стаіць пасярод двара. З вадой. Для дамашняй жывёлы (А. Чарнышэвіч). Была атрымана прыемная вестка. Ад партызан. Пра брата (І. Новавікаў). У падобных выпадках «незвычайнасць парадку слоў, адарванасць далучанага члена ад слоў, з якімі ён павінен быць у непасрэдным суседстве ў сілу семантычнай спаянасці, робяць выразным далучальны характар сувязі і таму з'яўляюцца сродкам яе выражэння»⁸.

Для сувязі прэдыкатыўных і камунікатыўных адзінак важны не толькі парадак складаючых іх кампанентаў, але і размяшчэнне саміх адзінак у структуры складанага сказа або звышсказавага адзінства. Парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак складанага сказа залежыць ад будовы гэтых частак і характару адносінаў паміж імі. Ён можа быць фіксіраваны, калі пазіцыі частак замацоўваюцца і іх перастаноўка прыводзіць да разбурэння структуры або сэнсу выказвання, і свабодны, калі пазіцыі частак незамацаваныя і іх перастаноўка істотна не парушае структуры і агульнага зместу складанага сказа. Фіксіраваным парадкам размяшчэння прэдыкатыўных частак абумоўлены адносіны паслядоўнасці: *Праходзіць ноч, пачынае цадзіцца золкае світанне* (К. Чорны). *Адчыніліся дзверы, і ў хату ўвайшоў бацька* (З. Бядуля), а таксама далучальныя адносіны, пры якіх далучальная частка заўсёды размяшчаецца пасля той часткі, да якой далучаецца ў сказе: *Хацелася спаць, але спаць нельга было* (П. Галавач). *Хагы стаялі амаль пад самымі соснамі, так што шышкі і хвоя заляталі ў двары* (І. Шамякін) і інш. У звышсказавых адзінствах парадак размяшчэння сказаў і іх функцыянальных аналагаў заўсёды фіксіраваны: за аўтасемантычнымі сказамі займаюць пазіцыю сінсемантычныхыя сказы або іх аналагі: *Мы пасвілі коней. На поплаве. Каля самага Нёмана* (Я. Колас). *Свяціла сонца. Павяваю лагодны ветрык. Гэта настройвала думкі на вясёлы лад* (Э. Самуйлёнак). Своеасаблівы парадак слоў у аўтасемантычных і сінсемантычныхыя сказах ці іх аналагах, як і пастаянная пазіцыя іх у структуры звышсказавага адзінства, сведчаць аб наяўнасці адпаведнай сувязі і характары ўзаемаадносін паміж імі.

Са сказанага відаць, што парадак слоў з'яўляецца адным з многіх сродкаў, якія адначасова прымаюць удзел у аб'яднанні розных сінтаксічных адзінак. І чым менш дыферэнцыраваныя іншыя сродкі сувязі, тым большая роля належыць парадку слоў у працэсе гэтага аб'яднання. Канкрэтная рэалізацыя парадку слоў у сказе залежыць ад камунікатыўнай арганізацыі і семантычнага напавення сказа, ад граматычнай структуры сказа і спосабаў выражэння яго членаў, ад стылістычнай афарбоўкі сказа і яго сувязі з іншымі сказамі або іх аналагамі ў тэксце.

¹ Адмони В. Г. Формы, факторы и функции порядка слов // Грамматическое описание славянских языков. М., 1974. С. 204.

² Гл.: Почепцов Г. Г. Порядок слов как средство выражения синтаксических отношений в современном русском языке // РЯНШ. 1961. № 5; Адамец П. Порядок слов в современном русском языке. Прага, 1965; Бачваров Я. Порядок слов как грамматическое средство в славянских языках // Грамматическое описание славянских языков. М., 1974, а таксама іншыя працы.

³ Мельничук А. С. Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках. Киев, 1958. С. 61.

⁴ Сиротинина О. Б. Порядок слов в русском языке. Саратов, 1965. С. 6.

⁵ Ковтунова И. И. Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложения. М., 1976. С. 3.

⁶ Гл.: Ковчинина Н. Г. Несогласованное определение в современном русском языке. М., 1954; Файнштейн С. Л. Обособленные имена прилагательные и причастия в немецком языке. Л., 1954, а таксама іншыя працы.

⁷ Гл.: Кротевич Е. В. Обособление второстепенных членов предложения в современном русском языке. Алма-Ата, 1941; Кобзев П. В. Присоединение и обособление // Уч. зап. Хабаровск. гос. пед. ин-та. 1969. Т. 20, а таксама іншыя працы.

⁸ Шафиро М. Е. Некоторые особенности словорасположения и структуры конструкции с присоединительной связью // Вопросы русского языкознания. Саратов, 1961. С. 111.